

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА

**„250 ГОДИНА ДИСТРИКТА – 250
ГОДИНА СЛОБОДЕ“**

(одржан 8. новембра 2024. године, свечана сала Курије)

Историјски архив Кикинда
Кикинда, 2025.

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА

**„250 ГОДИНА ДИСТРИКТА – 250 ГОДИНА
СЛОБОДЕ“**

Издавач:

Историјски архив Кикинда

Главни и одговорни уредник:

Срђан Сивчев

Редакција:

Др Милан Мицић

Снежана Карачоњи

Димитрије Михајловић

Рецензент:

Милош Пушара

Лектор:

Слободан Томић

Технички уредник и обрада:

Никола Радосавчев

Штампа:

„Гармонд“

Тираж:

150

Име и презиме: *Јелена Илић Мандић¹*

Установа: *Историјски институт Београд*

ОД ГРАНИЧАРСКИХ ГОРЊИХ КОМПАНИЈА ДО ГРАЂАНСКОГ ВЕЛИКОКИКИНСКОГ ДИСТРИКТА: ПРАВНИ КОНТИНУИТЕТ И ДРУШТВЕНА ТРАНЗИЦИЈА

Апстракт: Кикиндски дистрикт је створен 1774. године на територији десет села у западном Банату, чији су становници имали статус „земаљске милиције“ (1753–1764) и „илирских граничара“ (1764–1774). Штавише, граничарска традиција тих села сезала је у даљу прошлост и време када су њихове заједнице настањивале Потиску и Поморишку војну границу. У раду указујемо на континуитет „привилегованог“ статуса, који је заједница граничара са Тисе и Мориша после развојачења тамошњих крајина (1751) донела са собом у западни Банат и баштинила све до новог развојачења и оснивања великокикинског дистрикта (1774), али и после тог догађаја. Постулати тог статуса огледали су се у постојању високог степена аутономије у управној, економској и друштвеној организацији граничарских насеља, која су развојачена и уведена у цивилни статус, а потврђени су оснивачком повељом кикинског дистрикта и другим царским декретима. На основу садржаја више докумената анализирали смо правни аспект привилегијалног континуитета и значај који је у том процесу имала граничарска традиција. Посебна пажња поклоњена је аутономији гарантованој одредбама о успостављању цивилне управе у новој административној јединици, формално названој „царско-краљевски великокикински дистрикт“. Очување правно-политичке аутономије и економско-друштвени трансфер ка градском уређењу допринели су демографском развоју трговишта Велика Кикинда, као седишту Дистрикта.

Кључне речи: Темишварски Банат, земаљска милиција, Илирска граница, Великокикински дистрикт, привилегије, 18. век

¹ j.ilic.mandic@jib.ac.rs

Граничарски период (1753–1774)

Након развојачења Потиске и Поморишке војне границе 1751. године дошло је до масовног исељавања њихових граничара у подручје западног Баната, који су на тај начин успели да сачувају свој милитарски статус и дотадашње облике производне и друштвене организације.² Доласком у западни део провинције Темишварски Банат основали су или обновили 15 насеља, која су захваљујући томе добила статус шанаца. Та места нису била подређена управи надлежних дистриката, Чанадског и Бечкеречког, већ непосредно земаљској администрацији (*Landesadministration*) која је представљала извршну власт Дворске коморе у Темишвару (Jordan, 1967). Од тренутка насељавања имали су право на сопствени начин организације уз обавезу паушалног плаћања пореза за коришћење земљишта и предија које су им уступљене приликом оснивања насеља, док су им се милитарске дужности сводиле на обилазак граничарских постаја на Дунаву, обезбеђивање реда и мира у дистриктима и седишту провинције Темишвару, и пре свега, хватање разбојника (Илић Мандић, 2020: 41–42).

Од 1753. до 1764. становници нових банатских шанаца формално су уживали статус земаљске милиције, а од 1764. до 1774. статус граничара Илирске границе. У оба периода њихова насеља су била организована у оквиру тзв. Горњих компанија (*Oberen Compagnien*), при чему је свака компанија обухватала по два до три насеља.³ Насеља Горњих компанија су се налазила на развученој линији уз леву обалу Тисе, али тако да нису формирала територијално заокружену област, па је то што су се граничила са цивилним местима, која су имала другачији правни статус, временом постало највећа мана њиховог положаја.

² Један део граничарске популације остао је у новоформираном привилегованом крунском Потиском дистрикту, прихватајући статус цивилних поданика док је официрима додељено племство. Мањи број је покренуо сеобу према Русији у чијем пограничју су основали граничарске области по узледу на аустријски крајишта, под именом Нова Србија и Славеносрбија (Костић, 1923).

³ Као што име сугерише, поред Горњих компанија постојале су и Доње компаније, и то физички удаљене и груписане у околини Беле Цркве, ближе Дунаву. Доње компаније су обухватале мањи број насеља, свега 6, и прошле су кроз исте фазе у промени статуса: од земаљске милиције 1753–1764, до припадања Илирској граници 1764–1771. Доње компаније су раније подвргнуте регулацији, па су три насеља развојачена већ 1771. године, а три трајно уврштена у Илирски границу, а од 1775. године формално у састав Влашко-илирске граничарске регименте (Пецињачки, 1982, 14–15; Илић Мандић, 2020: 41, 43).

Граничарски шанци су обухватали места на северу од Крстура (који је настао прекопута развојаченог потиског Мартоноша) и Јозефова (које је настало преко пута развојачене потиске Кањиже), преко насеља са средишњим положајем – Мокрин, Велика Кикинда, Мала Кикинда, Карлово, Тараш, Врањево, Кумане и Меленци, до насеља груписаних између Бегеја и Тамиша – Леополдово, Идвор, Сиге, Томашевац и Ботош (Илић Мандић, 2020: 44–48).⁴

Баш као што ни пресељење потиских и поморишких граничара праћено конвенцијом којом је прописан граничарски статус земаљске милиције у западном Банату 1753. године, тако ни промена која је наступила 1764. године оснивањем Илирске границе на основу „акта о примопредаји надлежности“ земаљске милиције, није донела никакве измене у животу становника Горњих компанија (Илић Мандић, 2020: 47). Обавезе у погледу војне службе им нису промењене, као ни унутрашња организација. Међутим, опсежне економске и друштвене промене у тој провинцији најавиле су новине у области решавања земљишног и пореског питања, због којих су спроведена премеравања земљишта у циљу дефинисања квалитативне разлике међу обрадивим површинама, фиксирања граница атара и евидентирања пореских обвезника у насељима Баната. Забринуте због могућих измена у дотадашњој пракси расподеле земље, граничарске општине су подсетиле власти на свој статус и жеље. Наступајући у име Горњих компанија, 26 граничара и 7 официра потписало је 25. августа 1768. године списак са захтевима који сведочи о томе да је њихов главни интерес био очување повољних услова за коришћење земљишта и неометану производњу за сопствене потребе, као и смањење терета и дажбина које су сносили мимо војних обавеза. Одређени захтеви су надилазили ове теме и указивали на шире потребе њихових заједница, попут очувања сопствене организације у образовању и обављању верских обичаја.

4 Шест Горњих компанија је садржало следећа насеља-шанце: 1. Велика Кикинда и Мала Кикинда (од 1777. Башаид); 2. Врањево (Нови Бечеј), Карлово (Ново Милошево), Кумане; 3. Меленци, Тараш; 4. Мокрин, Јозефова (Нови Кнежевац), Крстур 5. Ботош, Марино село, Сиге (Перлез); 6. Идвор, Леополдово (Чента).

Свеукупно, може се рећи да су том приликом граничари покушали да предупредe промене и обезбеде гаранције да ће дотадашња права уживати у непромењеним облицима, осим у случајевима у којима су тражили побољшање свог положаја.⁵ Јасно је да су самосталност у располагању земљиштем и друштвеним праксама доживљавали као неразлучиви део свог милитарског статуса (Илић Мандић, 2022).

Главни разлог за укидање граничарског статуса насеља, која су се налазила на линији северно од Тамиша, био је њихов положај превише удаљен од дунавских стражарница на Кордону.

5 Österreichisches Staatsarchiv (ÖstA), Kriegsarchiv (KA), Hofkriegsrath Akten 1771, Kt. 822, 1771 – 39 – 44, folio 184–187. Први захтев треба схватити као најважнији, а он је гласио да се свакој граничарској (војно способној) глави додели по 30 јутара ораница и ливада, да се обрадива земља опорезује са 12 крајцара по јутру, а не, како је предлагано, са 15 или 16 крајцара, а да се пашњаци додељују не према граничару, већ према глави стоке, јер није праведно да и они који немају много стоке плаћају за њено држање као они који је имају. Тражили су гаранције да ће за њиховог боравака „ван вилајета“, када земљу нема ко да обрађује, бити поштеђени дајзбина, као и то да се онима који су погођени „несрећама“ попут пожара, бежсања стоке, епидемија и смрти из заједничког фонда помогне „у подизању“ имања. Предвидели су и општински фонд из кога би били плаћани неки трошкови за посебне потребе, као што су трошкови за израду и поправку официрских станова (квартира). У домену заштите економских права тражили су потврду да за своје потребе могу да пеку ракију и производе пиво, и да на те казане не плаћају ништа више од онога што су до тада плаћали. Поред непромењене таксе за казане, тражили су и „старе“ аренде за клање и продају меса, точење алкохола, рад воденица и сувача. Њихови захтеви били су и културно-образовног типа јер су молили да у сваком месту имају право на држање учитеља српског језика како би деца „као што је и до сада било“ могла да уче на свом језику, али и то да се у највећим местима – (Великој) Кикинди и Меленцима, постави и по један учитељ немачког језика „како би могли да се и тим језиком и писмом служе“. Нису заборавили да истакну и своје право да обичаје упражњавају неометано у виду прославе свеца и сахрањивања умрлих. Коначно, последњи захтеви тицали су се олакшица у време обављања војне службе. Тражили су право на „доходак“ којим би плаћали храну и путне трошкове приликом „стајања и по пет недеља на посту уз Дунав“, јер за тако дуге периоде одсуства нису могли понети довољно хране и новца од куће. Свој положај су оценили као неправноправан у односу на положај славонских граничара, који нису имали никаквих других трошкова осим обављања војне службе, док су они плаћали и по више хиљада форинти у граничарску касу.

Због тога су граничари осим нерационално утрошеног времена имали и превелики издатак у новцу, како за трошкове дугачког пута тако и за боравак од пет седмица „на посту“ (Илић Мандић, 2020: 55). Већ 1771. године спроведена је демилитаризација насеља која су се у сличном положају налазила у Доњим компанијама на реци Нери. Ипак, када је 1773. године отпочео поступак развојачења насеља Горњих компанија, граничарске заједнице које су свој статус баштиниле још с краја 17. века и ради његовог очувања двадесетак година раније се и доселиле у Банат – никако нису могле бити задовољне. Током новембра и децембра 1773. становници шанаца морали су да се изјасне о свом будућем статусу у складу са својим опредељењем – да остану на својим стаништима и буду подређени цивилној управи, или да се преселе на територију банатске Илирске границе, чија је регулација на територији омеђеној рекама Тамиш – Дунав – Нера била у току. По наређењу генерала фелдцојгмајстера и граничарског инспектора барона Жишковића, граничари Горњих компанија су окупљени како би им „на овдашњем језику јасно прочитали и објаснили тачке“ у односу на које треба да се изјасне – „да ли ће се преселити у неку другу област и остати милитари, или ће у садашњем месту становања остати као камерали односно провинцијалисти“.⁶ Промена је иницирана потребом да уређена територија Банатске војне границе не буде на тако великој удаљености од Кордона, али тако да граничарске заједнице заиста имају избор да се слободно изјасне о промени, односно очувању статуса.⁷

6 ÖStA, KA, HKR Akten 1774, Kt. 1018, 1774 – 39 – 83, folio 109: „ob sie sich in eine andere Gegend zu seiner Zeit übersiedlen, und Militares bleiben, oder in ihrem dermahlichen Wohnorth als Camerales und Provinciales beharren wollen“.

7 Исто, folio 109–113. Прва тачка истиче то да је „регулације Границе предузета у најбољем интересу Границе, Провинцијала и самих граничара“. Друга тачка указује на нужност регулације с обзиром на неповољности које су примећене „како по граничаре тако и за провинцијалисте“, јер су „горња“ места превише удаљена од Границе, а осим тога она су „помешана“ с Провинцијалом. У образложењу је истакнуто да је неповољно за граничаре то што морају превише дуго да путују до Кордона у коме служе и превише одсуствују, што штети њиховој економији, нарочито лети, док је за провинцијалисте неповољно то што због близине граничарских села често морају да дају стоку и превоз за војне потребе. У трећој тачки је изречен закључак да „свако мора увидети да је за Највишу службу, њих [граничаре] саме као и за провинцијалисте неопходно“ – да „граничари буду неизмешани и у близини Границе“. У четвртој тачки је дефинисано да, због наведених разлога, граничари треба да буду становници места која се простиру од Јарковца преко Алибунара до околине Беле Цркве, „одакле ће бити у стању да за један дан пешачења дођу до Кордона“ и где ће „граничарско-милитарска територија бити одвојена од Провинцијала“. У петој и последњој тачки се каже да је „неопходно иако нерадо поставити

Одговор граничарских заједница био је готово типски и гласио је – желе да остану милитарске, али ако им та жеља не може бити испуњена они су против „неповољног пресељења“ и пристају на останак у месту у статусу коморских, односно провинцијалних поданика. У већини извештаја истим речима је предочено да мотив за такво опредељење почива у искуству не тако давне прошлости – „пресељењем овамо из Угарске од пре 20 година, имали смо тако велики губитак по нашу имовину, од чега се ни до сада нисмо сасвим опоравили“. Страх од новог имовинског губитка био је, према томе, разлог због кога су пристали да остану у својим стаништима, чак и по цену промене статуса. Неке заједнице, попут оне из Тараша, објасниле су своју жељу да „остану као милитари у својим местима, јер су и њихови родитељи били милитари, и јако би им тешко пало када би морали да се потчине сељачком статусу“. Али, будући да им молба није услишена, сагласили су се с тим да ће остати и прихватити цивилни статус. У време изјашњавања одвијала се и предаја оружја граничара који су се одрекли свог статуса. Тако је барон Сечујац у извештају записао да је „такође и регрутовано људство села Крстур, судећи према извештајима капетана Кало и Радојчића, већ у миру предало своје оружје и муницију“. Масовна и мирна предаја оружја и пристанак на цивилни статус, били су крајњи резултат у комуникацији војних власти и граничара Горњих компанија на самом крају 1773. године (Илић Мандић, 2020: 331–334).⁸

Схватајући неумитност промене граничари су се одлучили да прихвате испружену руку власти, која им је понудила цивилни статус по посебним условима. Реч је била о примени модела Потиског дистрикта, као области која је две деценије раније „привилегована“ у односу на жупанијску територију у својству крунског дистрикта.

питање граничарима шта они мисле да је за њихову корист најбоље“, било да се преселе из њихових места и остану милитари, или да остану у местима у којима су до сада живели као камерали и провинцијали. Јер „они најбоље знају своје прилике и шта им је корисније“, с тим да треба да узму у обзир то да ће као камерали нешто морати да плаћају, а као милитари да се сете, егзерцирају и опремају, плаћају нешто контрибуције, и сносе друге њима познате терете. Истиче се да су слободни да се определе за једну или другу опцију, како би у складу с тим комисија даље могла да поступа са земљиштем, па је стога и одлука коју доносе коначна и више се не може мењати.

8 Исто, folio 109–170.

Да подсетимо, у привилегији Потиског дистрикта од 28. јуна 1751. дефинисано је то да његова територија не може да буде добро појединца („да никаковому особљивому човеку нигда ни у каквоје време продати се имут“), већ да заувек остаје крунско добро („но вјечито како свјаштенија Корони особљивоје добро поред привилегијах својих остати будут“), које ће као такво бити укључено и у одлуке угарског сабора („при ниње текуштеј Диети како добро короналноје у артикул ставити“). Другим речима, Потиски дистрикт или доминиум подређен је Дворској комори као администратору крунских добара и у томе се огледао „привилеговани” статус области која је формирана од некадашњих насеља Потиске војне границе (Гавриловић, 1973: 120).⁹

На територији западног Баната промена је де јуре реализована јесени 1774. године, тако што је граничарски статус задржало свега пет насеља у близини Тамиша (Идвор, Леополдово, Томашевац, Ботош и Сиге), док је преосталих десет места северно од те линије изгубило граничарски и преузело цивилни статус. Иако је промена на први поглед изгледала као огромна, стиче се утисак да се под „коморским“ окриљем тежило очувању што већег броја тековина граничарске епохе, ако не у домену војних обавеза, оно у погледу права на аутономију у организовању управе, производње и друштвеног живота у односу на угарско племство. Развојачена насеља су цивилни статус преузела у оквиру територијално управне јединице „привилегованог царско-краљевског Кикиндског дистрикта“, која су на тај начин избегла надлежност жупанија и земљопоседничког племства (Стајић, 1950).

Граничарска традиција и оснивање Дистрикта

У Банату је 1753. године настала својеврсна политичка прекретница, јер су досељеници из Потиске и Поморишке границе као граничарска популација „ојачали војни етос и илирску нацију Баната“ (Landais, 2023: 439).

У питању је било пресељење не обичних поданика, већ компактне и самосвесне групе граничара, који су баштинили свест о правно-политичкој посебности свог статуса, зарад кога су се преселили у Банат (1751) и који нису изгубили оснивањем привилегованог дистрикта (1774).

⁹ Дистрикти су, иначе, представљали управне јединице у областима које су као крунска добра стављена под надлежност Дворске коморе, каква је била територија Новоосвојених земаља – *Neoaquisita*. Тако су дистрикти представљали административне јединице унутар провинција какве су биле Краљевина Србија (1718–1739) и Темнишварски Банат (1718–1778) (Jordan, 1967: 19).

Становници у војно-граничарским, а потом цивилно-дистриктским насељима уживали су висок степен слобода у погледу самоорганизације, као једно од својих најважнијих права. Политички и правно посматрано, у питању је био облик „транслације“ аутономије коју је једна те иста заједница уживала чак и у околностима када је мењала место боравка. Становници Потиског и Кикиндског дистрикта били су потомци заједница које су промениле свој статус и остале „привилеговане“ царском милошћу – од времена оснивања војних граница на Тиси и Моришу, преко статуса земаљске милиције и илирских граничара у западном Банату, до цивилног статуса становника коморских дистриката названих Потиски и Кикиндски. У сваком случају је положај становника граничарских области и коморских дистриката био „привилегован“ у односу на положај кметова на поседима угарског племства у жупанијама Краљевине Угарске.

Намера да привилеговани статус граничара буде очуван у правном смислу саопштена је у декрету царице Марије Терезије од 23. октобра 1751, који је доделила оним потиским и поморишким граничарима, који су одлучили да задрже милитарски статус и преселе се из развојачених области у неке друге, тада још увек неименоване крајеве, речима: „није никада била Наша намера, нити је сада, па неће бити ни у будуће, да ма и најмању повреду нанесемо привилегијама које су Наши преци уступили расцијанском народу православне вере, а које смо свечано потврдили [1743], него Нам је више стало до тога да достојно наградиво оне синове тог народа, који се похвално труде да се међу осталима истакну верношћу, послушћошћу, храброшћу и вештином у војничким пословима“ (Стајић, 1950: 17).¹⁰

Наведени закључак о постојању правног континуитета привилегованог статуса који је произилазио колико из верског толико и граничарског статуса, очитује се у чињеници да су Горње компаније приликом свог увођења у цивилни статус 1774. године назване „бившим војничким местима потиске и поморишке крајине, која су потпала под провинциал“ (Стајић, 1950: 46). Та појава се детаљно може анализирати на основу две привилегије које је царица Марија Терезија потписала истог дана, 12. новембра 1774, једну поводом оснивања царско-краљевског Кикиндског дистрикта и другу поводом уздизања места Велика Кикинда на ранг трговишта.

¹⁰ Поштовање привилегованог статуса, који је декретиран од стране владара, био је основ правног поретка Хабзбуршке монархије, и у том кључу треба тражити објашњење за то како и зашто је привилеговани статус прокламован и бившим граничарима у новом Дистрикту.

Како је обичај приликом издавања царских привилегија налагао, у уводном делу привилегије издате у корист трговишта Велика Кикинда указано је на „општу добробит“ због које је донета, али и на главне заслуге заједнице у чију корист је прокламована. Тако је царица одлучила да заступа интересе општине „која је до сада била милитарска, а од сада потчињена Провинцијалу, места Велика Кикинда у Нашем Темишварском Банату“ и која је „с љубављу и верношћу“ у својој молби царици представила то да су они потомци оних, који су се „још прошлог века доселила из Турске под Окриље Наше Краљевско - Надвојводске Династије, заједно са својом имовином, и населили и окућили на Тиси и Моришу“. Они су „исто као њихови родитељи, жртвовали тело и животе, подржавајући у свим протеклим ратовима Наше оружје“ и „исказивали у свим приликама своју поданичку верност и посвећеност, као и њима својствену храброст и одлучност“.¹¹ Тиме су заслуге граничара са Тисе и Мориша прихваћене као правни основ за усвајање нове привилегије и промену правног статуса заједнице настањене у Великој Кикинди, двадесет година након њиховог доласка у западни Банат. Привилегија намењена насељу Велика Кикинда поводом његовог уздизања на ранг трговишта, додељена је истој оној заједници, која је баштинила традицију милитарског статуса још од прошлог века. Традицију из које је произилазио привилеговани статус, који, не само да није заборављен или поништен, већ је напротив, протежиран за будућа времена и нараштаје.¹²

Много више детаља који реферишу на граничарску прошлост налазимо и у привилегији издатој поводом оснивања Кикиндског дистрикта, такође 12. новембра 1774. У опширном уводу указано је на континуитет који је лојална и војно упослена српска заједница имала у очима владара, а који је отпочео са 1690. годином и протезао се до тренутка у коме је царица Марија Терезија разматрала молбу и доделила ову привилегију, речима: „молбу истих места милостиво смо промотрили и размислили, да она проиходе од оног народа србског (illyrische Nation) грко-несједињеног обреда, који је јоште године 1690. за време тадашњих ратних догађаја [...] у оностране земље прешао, себе под заштиту наших пресветлих предкова ставио, после важних и полезних онда одма указаних услуга у Срему кућевно настанио се, потиском и поморишком диштрикту утеловљен, а потом од чести у тамишварски Банат премештен“.

¹¹ Историјски архив Кикинда (ИАК), Привилегија царице Марије Терезије трговишту Велика Кикинда од 12. новембра 1774. године.

¹² Исто.

Након што је царица подсетила на континуитет „привилегија, слобоштина и повластица“ које су им додељивали сви њени претходници, цареви Леополд I, Јозеф I и Карло VI, а она лично потврдила 18. маја 1743. и 23. октобра 1751, обзнанила је свој закључак о томе да је „свемилоствито расудила, да су садашњи проситељи потомци [... оних који су] показивали неустрашиву бодрост и храброст у свима бившим турским, француским, шпанским и прајским [пруским] ратовима, него и онда, када смо из важних државних узрока принуђени били један део од њих из пређашњих им седишта у садашња преселити [...]" (Стајић, 1950: 37). У посебне заслуге убројала је лојалност коју су показали приликом сеобе 1751. године, речима: „нису се повели за рђавим примером својих саплемених потиских и поморишких граничара, који су се у стране области [Руско царство] иселили, већ су се нашим дотичним превишњим заповестима подвргли и повиновали са непоколебљивом оданошћу, услед чега смо их године 1753. особитом конвенцијом и помиловали“. Осетљивост политичког тренутка није изостајала 1773. и 1774. године, када је окончан руско-османски рат и оживљени страхови од новог таласа исељавања у Русију. Вероватно из тог разлога више реченица је употребљено не би ли се подвукло обећање које су заједнице дале посредством двојице опуномоћеника на Двору, уверавајући да ће „мирно и спрема Нас и Наших потомака покорно и послушно владати се“ (Стајић, 1950: 36–38).¹³ И новија истраживања истакла су то да је оснивачка привилегија додељена Дистрикту као чин милости према илирској нацији и мимо интереса земаљске администрације у Темишвару, а у контексту окончаног руско-османског рата, који је могао проузроковати нови талас емиграције ка Русији (Landais, 2023: 467). О томе да илирску нацију треба схватити као колективног носиоца привилегије о слободи исповедања православне вере, која је обједињавала православни корпус без обзира на граничарски или цивилни статус, као и етничку припадност, сликовито сведочи чињеница да су у Бечу, молбу за доделу привилегије Кикиндском дистрикту поднели предузетник и „кикиндски Грк“ Георг Тиганити и меленачки сенатор Гаврило Пајдак (Стајић, 1950: 32–35).¹⁴

¹³ Цитирали смо текст привилегије коју је објавио Васа Стајић, према преводу правника Александра Стојачковића из друге половине 19. века, исправно оцењујући да је тај превод близак оригиналном тексту у погледу његовог разумевања (Стајић, 1950: 36–46).

¹⁴ Сенатор из Меленаца Гаврило Пајдак био је брат Михајла Пајдаковића, капетана из ишанца Печка у Поморишкој граници, а у оснивачкој привилегији Дистрикту се помиње као „становник меленачки“ и један од двојице опуномоћеника, који су у име заједница у Бечу измолити привилегију и обећали покорност царици. (Стајић, 1950: 35; СБР, 2018: 821).

Успомена на војну службу засновану на лојалности према владару послужила је као формални основ за образложење о континуитету привилегованог статуса заједнице, и по моделу правног *translatio* уведена је у новоформирану цивилни Дистрикт. Осим што је била повод указане милости, граничарска лојалност била је залог будућих времена, јер „вољно су се овој нашој превишњој намери покорили, и као садашњи провинциалски поданици најохотније желе и обећавају да ће Нама и Нашој краљевској и надвојводској кући свагда, као пређе тога у војничком стању, остати привржени, [...] а и непрестано владати се као покорни поданици провинциалски“ (Стајић, 1950: 37). Трансфер је направљен од верних граничара илирске нације ка цивилним поданицима илирске нације, изједначавајући у том поступку војно-професионалне и верско-привилегијалне разлоге.

Ипак, свест о значају граничарске традиције као фундамента преточеног у формално правни основ у тренутку стицања привилегије за Кикиндски дистрикт (баш као и у тренутку стицања верских привилегија крајем 17. века), сачувана је на симболичан и упечатљив начин у представи на његовом грбу. Централна фигура тог грба био је златни лав на црвеној подлози, који је у десној шапи држао сабљу, а у левој одсечену турску главу (Schwiker, 1872: 408–409). Заједница која је стајала под њим своје војне заслуге није требало да заборави, али је почев од 1774. године своју лојалност исказивала искључиво у грађанским врлинама.

Цивилне установе и управа у Дистрикту

Сличност Кикиндског са Потиским дистриктом не завршава се у околностима настанка и имену. Ако упоредимо њихове привилегије, тј. оснивачке повеље, видећемо да су одредбе већином гарантовале слична права. Осим права на слободно уживање земљишног поседа и његово коришћење по ранијим условима, ту су и одредбе које су аутономију општина обезбеђивале уз помоћ права да одлучују о пријему странаца и да саме управљају и суде посредством својих градских управа.

Очигледно се радило о истоветним телим која су се састојала од бирова и асесора у Потиском дистрикту, односно судија и сенатора у Кикиндском дистрикту, с том разликом што у случају првог није одређено место његовог сталног заседања, а у случају другог то је било трговиште Велика Кикинда.¹⁵

15 И у Потиском дистрикту било је десет места-општина, које су бирале чланове суда „то јест стол или сједеније господскоје“, као тело од 12 доживотно изабраних асесора са судским овлашћењима у грађанским и кривичним парницама. То тело представљало је управну и судску власт

Оба дистрикта су настала као последица развојачења граничарских области и с мотивом да њихове заједнице буду заштићене од овлашћења племства и кметовског положаја.

Мотив је био и опструкција политичких аспирација Руског царства према православним војницима, који су били позивани да се доселе у руска крајишта, како 1751. тако и 1774. године. То што је правно-политичко окружење Потиског дистрикта представљала Бачка жупанија, а Кикиндског дистрикта коморска власт у Темишварском Банату, чини се да није имало неког већег значаја. Формална разлика по којој су службеници за надзор Потиског дистрикта долазили из жупанијских установа, а они за надзор Кикиндског дистрикта из земаљске администрације у Темишвару, нестала је већ 1779. године, када су обновљене жупаније у Банату. Извесну разлику у тренуцима оснивања два дистрикта, које је раздвајао дводеценијски период, чинило је то што је држава у међувремену преузела иницијативу у решавању земљишног питања. Можда је то био разлог због чега је у првој одредби привилегије Потиског дистрикта дефинисано његово право да никада не буде продат приватном лицу и вечито остане у власништву круне, док је то питање разматрано тек у завршници повеље Кикиндског дистрикта, али тако да могућност куповине није искључена, већ према пречем праву омогућена најпре самим општинама (Гавриловић, 1973: 119–123; Стајић, 1950: 36–46).

У оснивачкој повељи Кикиндског дистрикта налази се укупно 18 тачака у којима су, с једне стране дефинисани привредни аспекти будућег живота у цивилству, а с друге стране описане одлике управних тела, које је требало успоставити како у свакој од општина, тако и у седишту Дистрикта у Великој Кикинди, као и начини њиховог администрирања. У групи одредби које су тежиле истицању континуитета у привредном животу нових цивилних поданика, пре него промена, прва и најважнија била је она којом је дефинисано да се свим власницима дозвољава да задрже поседе (тј. површину и квалитет земљишта) којима тренутно располажу, и да их обрађују на начин на који су то чинили раније, што је пре свега подразумевало право на расподелу земљишта унутар заједнице.¹⁶

Потиског дистрикта. Сличност са Великокикиндским магистратом делио је и по томе што је било предвиђено да се његов рад одвија у присуству „каморског администратора или дистриктског провизора“. У кривичним парницама је ради поштовања закона требало да присуствује делегирани ешкут од стране жупаније. Предвиђено је да затвор буде изграђен у Старом Бечеју (Гавриловић, 1973: 120).

¹⁶ О примарно земљиним аспирацијама граничарских првака можемо говорити посредно. Примера ради, поменути депутат у Бечу и будући сенатор из Меленца, Гаврило Пајдак, припадао је домаћинству које је према попису

У тачкама које се тичу работе, подвоза, дажбина и десетине, дефинисане су њихове обавезе по угледу на оне које су сносили други цивилни поданици. Исто је важило и за одредбе које су се тичале права издавања у закуп – као што су производња алкохола, продаја меса и млевење жита. Укинута су им све војне обавезе и терети које су сносили према војсци, али им је уведен већи број новчаних оптерећења на име пореза, такси и закупа, или откупа од истих. Суштина привилегованог статуса за становнике Кикиндског дистрикта огледала се у чињеници да су дажбине и обавезе извршавали у односу на коморску власт, а не жупанијско племство. Стога, сва питања која су могла представљати поље злоупотреба и сукоба требало је да у случају дистриктских поданика буду решавана успешније него у случају кметова на властелинским поседима.¹⁷

На основу одредби којима је дефинисан делокруг рада новоуспостављених управа можемо говорити о степену аутономије која је додељена Дистрикту.

из 1768. године располагало с чак 646 јутара земље – 100 јутара ораница, 261 јутар ливада и 283 јутара пашњака (СБР, 2018: 821).

17 Прва одредба најављује да ће то бити реализовано тек након што службеници земљиште премере „само сумарно“ и одреде према квалитету, тако да порез може бити дефинисан према користовном јутру и класи, а тек потом заједница има право да изврши расподелу појединим домаћинствима („особно подраздељење да учине они сами собом“), према утврђеним правилима, која важе за сесиону земљу („конститутив“) и да саставе земљишне књиге, које ће бити стављене на увид овлашћеним лицима земаљске администрације (тачка 1). Као посебан уступак додељује им се право да ерару за коришћење те земље плаћају порез у висини оног који се плаћа за земљиште друге класе, што је у случају јутра њива и ливада износило 20 крајцара. За земљу која није погодна за обрађивање плаћаће само уобичајене закупе, а за порез који је дефинисан „по глави“ и намењен је граничарској каси плаћаће годишње по 6 форинти и 30 крајцара (тачка 2). Обавезе које се тичу работе и подвоза дефинисане су као и у другим цивилним местима – не треба да их чине бесплатно, него тако што ће им све што ураде бити надокнађено одбијањем од пореза уместо у готовом новцу. Све обавезе, које се тичу испомоћи војним потребама, сnose само у оквирима „једне штације“, што је требало да их заштити од удаљавања од властитих имања, осим у случају превоза соли и војних потребишта за које су обавезни. Ослобођени су и од уконачавања војске, осим у трајању од по неколико дана приликом њиховог проласка (тачка 3). Таксу плаћају на сваки казан, док им је печење ракије и производња пива слободна само за сопствене потребе. За точење ракије „од хране“ и пива упућени су на куповину код државних пивара у Бечкереку и Сент Миклошу (тачка 4). Све што дугују у виду дажбина и десетине од хране имају право да откупљују за годишњу суму од 9.000 форинти на нивоу Дистрикта током наредних 15 година, с тим да су у случају ванредних војних потреба дужни да обезбеде храну у вредности од још 6.000 форинти (тачка 5) (Стајић, 1950: 38-40).

Општине су имале право на уређење дистриктског магистрата о властитом трошку као управног и судског тела, које ће „отправљати, извршавати, пресуђивати и расправљати“ све парнице из области јавних грађанских и кривичних дела. Предвиђено је да магистрат има стално седиште у Великој Кикинди и да се састоји од једног судије, по једног сенатора („приседника“) из сваке од општина и једног синдика „вештог у грађанском и кривичном праву“. Судија је биран од стране свих општина, али га је потврђивала банатска земаљска власт (тј. земаљска администрација у Темишвару), с мандатом на три године и правом на обнову мандата (тачка 6). Главни задатак магистрата поред судских надлежности у грађанским и кривичним парницама, био је расподела и „утеривање“ пореза који је припадао темишварској коморској каси. У кривичним поступцима требало је да раду магистрата присуствује и један „сасудија“ из Темишвара, а списе о току парнице пре изрицања пресуде требало је доставити на разматрање земаљској власти. И док је о трошку општина издржаван магистрат, али и „нужни подчиновници, хусари, пандури, судски служитељи итд“, дотле је прописано да ће ерар издржавати једног комесара, који ће присуствовати магистратским седницама и пазити на поштовање свих прописа и обавеза (тачка 6). Како на нивоу Дистрикта, тако и на нивоу појединих општина-места уређене су управне установе, које су подразумевале постојање изабраног бирова. Биров је имао обавезу да спроводи наређења и пази на поредак, прикупља порез и решава мање спорове, те одржава ред и мир с правом да мање преступе кажњава затвором или телесном казном, о чему је био дужан да извештава магистрат (тачка 10).

Следствено, магистрат се ослањао на сеоске бирове како у погледу сакупљања пореза, тако и других рачуна, инвентара или спровођења уредаба, судских одлука и полицијских послова.¹⁸

Можда најажнија одредба тичала се успостављања територијалне целовитости Дистрикта у виду обећања да „никада

¹⁸ Преостале одредбе су биле такође важне, ако се има у виду шта су значиле у пракси. То што су општине имале право да одлучују о пријему страних житеља међу контрибуенте, нарочито занатлија, а који нису смели бити друге вере до римокатоличке, грко-сједињене и несједињене – значило је да су општине биле правно заштићене од утицаја актуелне колонизације (тачка 7). Питање уживања бара и ритова унутар граница општина је такође остављено по дотадашњим правилима, уз плаћање одговарајуће земљарине као и у другим општинама (тачка 9). Право на месарење и точење вина им се уступа на десет година по паушалној цени закупа од 6.000 форинти, тако да општине то право могу да дају у под закуп предузетницима (тачка 11). По старом ће таксирати и суваче са 6 форинти годишње (тачка 12).

неће бити продани, заложени или на ма који начин отуђени“, с том допуном да и у случају да Темишварски Банат буде подељен на властелинства приватним лицима, општине имају право да саме себе откупе према праву прече куповине (тачка 8). Осим територијалне Дистрикт је представљао и управну целину, јер се истиче да општине међусобно јамче једна за другу и стоје под истом влашћу, тако да се „сада и у будуће имају сматрати као једно тело и да носе име Кикиндског диштрикта, коме се додељује и право на грб и печат [...] подобно другим нашим банатским дистриктима, и другим надлежностима и општинама, која су обдарена властитим грбом и печатом“. Изглед грба и печата је потом описан: на црвеном пољу крунисани златни лав окренут с десна, који држи „у десној на удар спремној шапи голу сабљу, а у левој одсечену турску главу за косе у вис“, док натпис на печату гласи: „Sigili des kaiserl. königl. Kikindaer Distrikts“ (тачка 13).¹⁹ Последња одредба дефинише да су општине подложне искључиво свом и дистриктском магистрату, и ниједној другој окружној (банатској) установи и чиновницима, иако је истакнуто да магистрат посредно зависи од земаљске администрације у Темишвару.

Још једном је наглашено право владара да именује посебног комесара, који ће пратити рад магистрата у свим пословима (тачка 18).²⁰ У закључку привилегије владарка је подсетила на то да њени наследници имају право да одредбе ревидирају тако да се оне могу „по потреби времена и околности умножити, умалити или сасвим укинути“.

Наређено је да садржај привилегије буде достављен свим установама у Банату од којих се очекује потпуна сарадња у њеној примени, и предвиђа казна за њено непоштовање (Стајић, 150: 43–45).

19 У истој тачки је најављено да ће посебним патентом село Велика Кикинда бити уздигнуто у ред варошице, тј. трговишта (Markt-Fleck) (тачка 13). За потребе смештаја суда и магистрата биће им уступљене зграде које ће претходно општине откупити у ту сврху, осим једне која ће бити намењена за смештај краљевског комесара и његовог писара коју ће платити ерар (тачка 14). Предвиђено је и то да имовина преминулих без наследника припада једном половином каси дистрикта, а другом треба да буде подељена између цркве и убогих у свакој од општина (тачка 15). Даље, подразумевано је слободно право исповедања вере и верских обичаја, како је већ дефинисано у Регламенту (тачка 16). Право на оржање тргова (тј. пијачних дана) потврђује се општинама Врањево и Велика Кикинда, као и до тада, два пута годишње, с тим што ће право на недељни трг накнадно бити додељено Великој Кикинди посебном дозволом (тачка 17).

20 Биће да је владарка право за именовање краљевског комесара делегирала на Илирску дворску депутацију (Стајић, 1950: 35).

До прве реализације одредби оснивачке повеље дошло је тек фебруара 1776. године, када је устројен Великокикиндски дистриктски магистрат – *Groß-Kikindaer Districts Magistrat* (Стајић, 1950: 47–48). Магистрат је бројао 12 сенатора – представника свих насеља, на челу са судијом (бирив, Richter) и „персонелом“ (велики бележник/ вице-синдик, подбележник, „касир“/ рачуновођа и др.). При дистриктском магистрату су од исте године постављани краљевски комесари именовани од стране Придворне комисије (тј. Илирске дворске депутације), с платом од 800 форинти годишње. Њиховој „инсталацији“ присуствовале су све судије и сенатори, али и званице са стране – већином представници и службеници Торонталске жупаније. Следствено, увођењу у дужност сенатора који су заступали поједина насеља у Дистрикту присуствовао је краљевски комесар. О томе да су сенаторска овлашћења била превасходно изједначена с одговорношћу у сакупљању пореза сведочи опис Николе Перића, кандидата за врањевачког сенатора из 1778. године, у коме се налази да је то био „човек тачан, ревностан и поштен наплатилац пореза“ (Стајић, 1950: 35).

Велика Кикинда, од „места“ до „трговишта“

У време насељавања бивших потиско-поморишких граничара у западни Банат, Велика Кикинда није постојала. Према наводима Душана Поповића, то место је било пусто још од времена аустријског освајања тих крајева 1718. године. Насељено је 1752. године становницима из Поморишја, и то „некадашња прва четврт досељеницима из Семлака, друга из Надлака, а четврта из Чанада, трећа четврт досељеницима из Батање, Печке и других поморишких места“ (Поповић, 1955: 120).

Има доста података о томе да је друштво граничарског периода било „старо“, у смислу да је своје корене имало „из Угарске“.²¹

На примеру Велике Кикинде најбоље се уочава непосредна веза, коју је демографски развој имао са (пољо)привредним потенцијалом места, будући да је имала значајно већи земљишни фонд од других места. Када је 1768. године извршено мерење атара свих 15 насеља Горњих компанија, показало се да једна петина укупног премереног земљишног фонда налазила у Великој

²¹Један од докумената наводи да је у *Magna Kikinda Locus Militaris* било укупно 9 свештеника, од којих је 8 било родом из места *in Hungaria* – и то из поморишких места Сегедин, Печка, Нахлак, Чанад, Сомботел, и један свештеник рођен у Пивници (претпостављамо у Бачкој). Само је један свештеник долазио из Баната, и то, суседног места Бочар (Поповић, 1955: 120), чија појава сугерише надолазећу промену у структури порекла становништва тог насеља.

Кикинди, чији је атар обухватао 30.690 јутара. Са изузетком Мокрина и Меленаца, који су били површина око 20.000 јутара, сва друга насеља имала су бар двоструко мање атаре од Велике Кикинде (Илић Мандић, 2022: 73).

Бржем развоју Велике Кикинде сигурно је допринело њено административно позиционирање као варош. Оно је отпочело још у граничарској епохи, када је то насеље било седиште штаба, али је кључни корак направљен када је привилегијом царице Марије Терезије од 12. новембра 1774. званично обзнањено уздизање места Велике Кикинде (*Ort Groß-Kikinda*) у трговиште (*Markt-Flek Groß-Kikinda*). Унапређење статуса је пропраћено потврдом права на одржавање „уобичајеног“ годишњег вашара о празник Рођења Девике Марије (Мала Госпојина) који се прослављао „по старом календару 19. септембра“. Одлука о додели статуса трговишта том насељу је значила две међусобно условљене промене, једну административну и другу економску. Политичко-административна промена се огледала у наводима привилегије у којима се истиче да су „некадашњи верни војници од сада спремни да се истим жаром посвете испуњавању дужности провинцијалних поданика“ и то након што су „Нас најпокорније замолили да подржимо ову њихову спасоносну намеру“. Промена статуса, према томе, била је последица молбе поданика, а не силом наметнута од стране власти. И пре и после 1774. године владарка је подједнако очекивала лојалност, прописујући да се „заједница добровољним и понизним прихватањем провинцијалног статуса обавезује на испуњавање Наше високе воље у свим питањима“.²²

Набрајањем обавеза којима нови поданици дотадашњи војнички занат мењају за цивилне послове, указано је на то да су промене мотивисане економским разлозима и да је жељени резултат новог привилегијалног статуса требало да буде професионална преоријентација међу становницима Велике Кикинде. У то је спадало „неговање земљорадње и развијање грађанских привредних грана, како би се покренули трговина и занатство“.

Протежирање градских професија било је омогућено променом статуса самог насеља. Након што је потврђено право на одржавање „и до сада одржаваног“ пијачног дана на Малу Госпојину, обзнањено је и „свемилоствиво уздизање места у трговиште“ (*gedachten Ort zu einen Markt allemildeßt zu erheben*).

²² ИАК, Привилегија царице Марије Терезије трговишту Велика Кикинда од 12. новембра 1774. године.

Та формална административна промена је представљала хијерархијско унапређење Велике Кикинде међу банатским насељима и правно сврставање „међу друга Наша трговишта у Нашем Темишварском Банату“.²³ У провинцији је број градских насеља био скроман као и број занатлија и трговаца, а царска политика је већ дуже време настојала да њихов број повећа, нарочито у склопу протежиране немачке колонизације (Jordan, 1967: 128).

Привилегија, међутим, није дефинисала само промену статуса насеља, већ и његових становника. Изричито се наводи то да „општина и заједница треба да се сматрају и називају грађанима, и то не само они већ и њихови потомци“. То је значило да „не само да је потврђен годишњи пијац, већ и све друге слободе, обичаји и праксе, које припадају трговиштима и грађанству, као и код других трговишта у Нашем Темишварском Банату, да их уживају према праву и обичајима“. Пожељна привредна преоријентација се очитује у сугестији да је слободно бављење професијама доступно како постојећим трговцима и занатлијама, тако и новим досељеницима. То је садржано у речима да се права односе „на све разне занатлије, трговце и продавце који припадају вероисповестима с правом на слободно и јавно исповедање у Темишварском Банату, а који уз одобрење заједнице могу да ту бораве и да се населе, и такође обављају своје занате и трговину као и други грађани и трговци, а да их нико у томе не спречава“.

Право заједнице да сама одлучи о потребном броју занатлија и трговаца, посебно је важно у контексту тада актуелне колонизације и представља ослонац у реализацији права на самостално уређење привредног живота. Коначно, као и све привилегије и ова је садржала позив свим надлежним установама да њено слово поштују, па и то да се место Велика Кикинда од сада назива трговиштем, а њени становници грађанима као и њихови потомци („oft besagtes Ort nunmehr aber Markt Groß Kikinda wie auch deßen burgerliche Inwohnern und gesamte Gemeinde, nicht minder alle ihre Nachkömmlinge“).²⁴

Десет година касније, у значајно промењеним политичким околностима, одлуком цара Јозефа II од априла 1784. године, дозвољено је граду Велика Кикинда одржавање поред дотадашњег годишњег вашара још два „обична вашара“, на дане Светог Ђорђа Војника и Приказања Пресвете Богородице, који се прослављају у мају и новембру.

²³ ИАК, Привилегија царице Марије Терезије трговишту Велика Кикинда од 12. новембра 1774. године.

²⁴ Исто.

Заштита трговаца и њихове имовине обећана је „са истим правима и пренумућствима, слободама и повластицама са којима наши слободни краљевски градови и ма која друга привилегована места слободне вашаре или слободне годишње пијаце одржавају, да се могу стално одржавати и у сада поменутој вароши Великој Кикинди“ (Дудић, 2024: 23). Положај Велике Кикинде и Дистрикта тиме је не само потврђен, већ и учвршћен. То је вероватно било потребно из више разлога, с обзиром на то да је током неколико претходних година дошло до крупних политичких и управних промена у Банату. Наиме, 1778. године царска провинција Темишварски Банат престала је да постоји, а њена територија претворена је у три жупаније инкорпориране Краљевини Угарској. Непосредно окружење Кикиндског дистрикта припало је Торонталској жупанији са седиштем у Великом Бечкерек, чија је територија образована од коморских добара која су на лицитацији (1781-1783) продата приватним лицима, новим земљопоседницима и члановима жупанијског стола. Та драматична промена заобишла је житеље Дистрикта. Њихов статус коморских поданика гарантован привилегијом из 1774. године није нарушен, мада су од тада јако стрепили од ширења утицаја жупанија и њихових овлашћења (Крчмар, 2015: 21, 22).

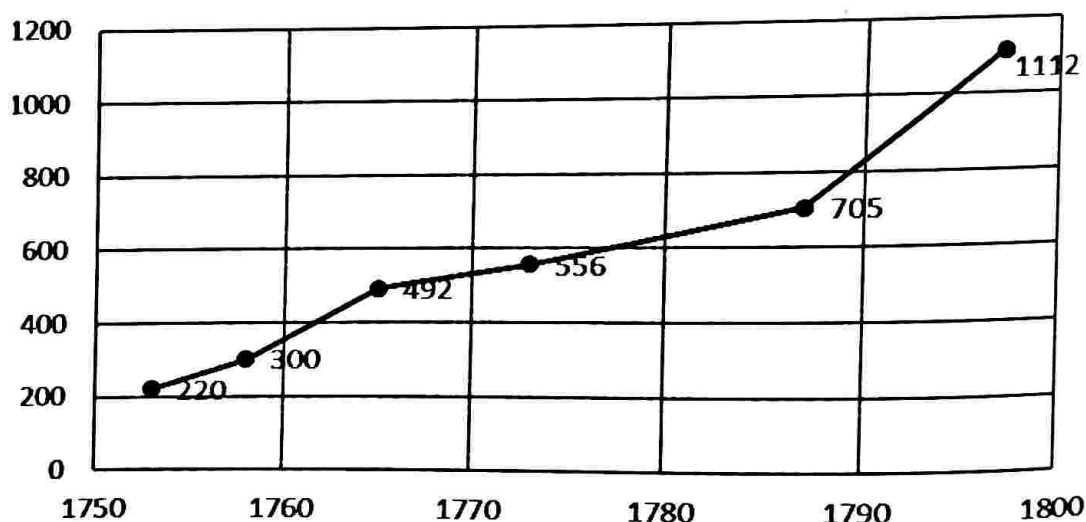
Демографске прилике, пре и после 1774. године

Нулту тачку за теме о демографском развоју ове области представља период између 1751. и 1753. године када је у њу досељено око 12.000 људи из развојачених крајина на Тиси и Моришу и основана практично нова насеља. Број досељеника процењен је на основу податка пописа, који су евидентирали 3.500 одраслих војно способних мушкараца у популацији компанија земаљске милиције с краја 1753. године (Илић Мандић, 2020). Сеоба потиских и поморишких граничара у западни Банат може се по масовности сматрати једном од највећих у историји српских миграција рано-модерног периода. Штавише, могло би се рећи да је с том сеобом завршена епоха великих померања маса, изазваних аустро-турским ратовима у полувековном периоду између 1690. и 1740. године. Укидање Потиске и Поморишке војне границе из 1751. био је закаснио одјек рата окончаног 1739. године, када је Београдским мировним уговором граница померена и учвршћена на Сави и Дунаву.²⁵

²⁵ Ако референтну тачку представља централни талас Велике сеобе из 1690, у коме је учествовало 30.000–40.000 људи, онда је и ова сеоба била такође импозантна.

Развој Велике Кикинде у „граничарско“ доба обележио је демографски раст. На њен бржи развој у поређењу с другим местима у околини веровато је утицала чињеница да је то место имало статус седишта штаба Горњих компанија. Велика Кикинда основана је током 1752, да би крајем 1753. године заједно са Малом Кикиндом имала 309 „домаћинстава“. Према попису Темишварске епархије из 1758. године било је у Великој Кикинди 300 кућа, према војном попису Илирске границе у том месту било је 1765. године 492 куће, а према црквеном попису из 1773. године 556 кућа. Већ наредне, 1774. године, иселило се чак 210 породица, чиме је становништво Велике Кикинде значајно смањено. У склопу Дистрикта, место је стекло статус трговишта и постало административно средиште, па је епизода с иселјавањем била релативно брзо превазиђена. Године 1787. године у њој је било 705 кућа (Илић Мандић, 2020: 108).

Графикон 1:
Пораст броја кућа Велике Кикинде

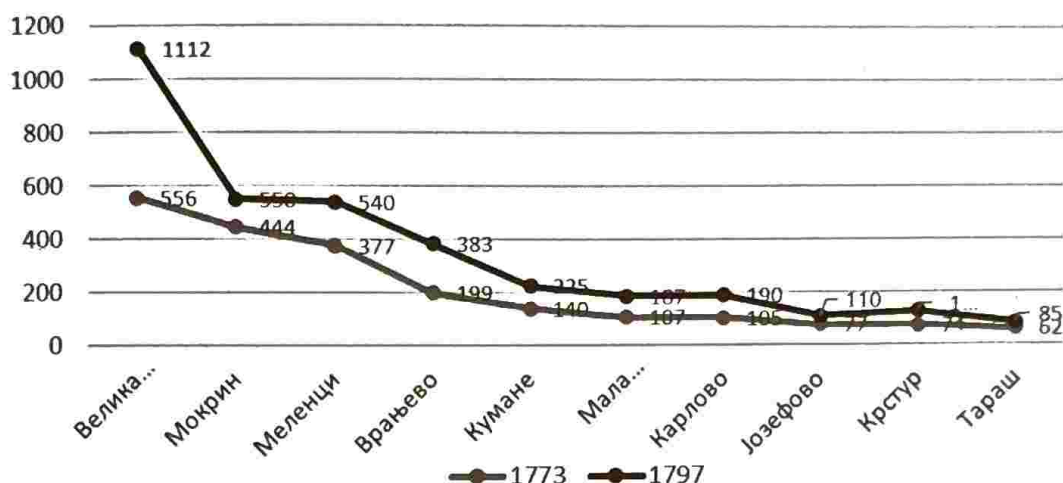

У попису Темишварске епархије из 1797. године забележено је у Великој Кикинди 1.112 кућа (860 „платежних“ и 252 „неплатежне“ куће), са укупно 8.220 житеља оба пола.

Осим на интензивни пораст броја кућа тај попис указује и на то да је она била двоструко веће насеље према броју житеља од осталих у саставу Дистрикта. Посматрано с аспекта бројности становништва, хијерархија места Кикиндског дистрикта у попису из 1797. године изгледала је на следећи начин: Меленци – 4.987, Мокрин – 4.883, Врањево – 3.433, Кумане – 2.123, Карлово – 1.899, Крстур – 1.159, Јозефово – 905 и Тараш – 845 становника оба пола. Осим што се на основу података о укупном броју кућа види да је пораст између 1773. и 1797. године забележен у свим местима

Дистрикта, уочава се и то да је повећање броја становника било сразмерно величини места. То недвосмислено указује на то да је повећање становништва било условљено, првенствено земљишним ресурсима.²⁶

Графикон 2:
Пораст броја кућа у местима Дистрикта, 1773. и 1797. године

Подаци указују на чињеницу да је број становника у насељима порастао до краја 18. века. Мање је уочљиво то да је у међувремену постојао и период опадања броја становника у већини насеља Дистрикта. Та фаза била је последица догађаја из 1774. године када се одређени број породица иселио због одлуке да задрже граничарски статус.

Последице су се осећале и неколико година касније. До промене није дошло у четири северна насеља бивших Горњих компанија – Јозефову, Крстур, Мокрину и Малој Кикинди (Ловрин), али је до приметног пада популације дошло у преосталих шест насеља – Велика Кикинда, Карлово, Врањево, Меленци, Кумане и Тараш.²⁷

²⁶ АСАНУК, МП А, 1773 – 325; 1777 – 231; 1797 – 33. Сва места су била сврстана у оквиру Великокикиндског протопопијата Темишварске епархије.

²⁷ У првом тренутку требало је да и насеље Ботош буде развијачено, али како се тамошње становништво масовно изјаснило за исељавање, одлучено је да оно остане у оквирима Илирске границе, и буде искључено из будућег Дистрикта.

Табела 1:
Одрасла мушка популација 1772. и 1777. године²⁸

Насеља	Пре развојачења – 1772. године	После развојачења – 1777. године
Јозефово	141	154
Крстур	124	160
Мокрин	634	617
Мала Кикинда	203	225
Велика Кикинда	1.005	890
Карлово	234	184
Врањево	400	386
Меленци	648	564
Кумане	259	221
Тараш	138	85
Укупно: 10	3.786	3.486

Подаци указују на развој вароши Велика Кикинда у дистриктском периоду. Године 1777. у *Markt Gross Kikinda* забележено је купно 3.225 становника (1.749 мушкараца и 1.476 жена).²⁹ Две деценије касније, према епархијском попису из 1797. године, у Великој Кикинди је било 8.220 лица, сви описани као „Сербли“.³⁰ Пораст је настављен и током наредне две и по деценије, јер их је 1822. године било 10.444. Потоњи попис с почетка треће деценије 19. века допушта могућност за поређење са приликама у другим варошким местима Баната.

28 Поређење је могуће извести на основу два расположива извора. Мушка одрасла популација пописана је маја-јуна 1772. године (КА, НКР, Akten 1772, Kt. 908, 1772 – 39 – 152, folio 10), док је њено бројно стање из 1777. изведено на основу података пописа који је пренео Васа Стајић, а који се односе на старосне групе 15–40 и преко 40 година старости (Стајић, 1950: 315)

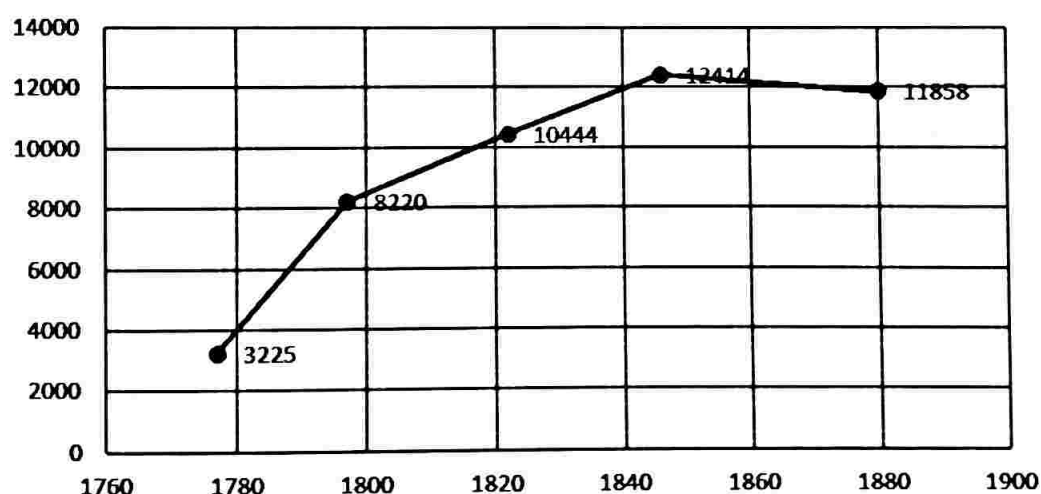
29 ИАК, Попис из 1777. године – стање за трећи квартал (*Populations Standtabelle*).

30 Вероватно да је тек у наредним годинама дошло до досељивања првих Румуна. Према попису из 1822. године у Кикинди је било 88,63% Срба и 11,04% Румуна. Ако се подаци из исте године упореде са другим банатским варошима може се закључити да је српско становништво у Великој Кикинди задржало већу бројчану присутност у односу на прилике у Великом Бечкереку, где је било 75,85% Срба и 23,58% Влаха (Румуна) и у Панчеву, где је било 68,25% Срба и 31,61% Влаха (Точанац Радовић – Делић, 2024: 156, 178).

На основу његових података видимо да је православних становника у Великој Кикинди било више него у Чакови, Жебелу, Фачету, Хасијашу, Липови, Чанаду, Великом Бечкерек, те да је већи број забележен само у Панчеву (13.917) и Темишвару (16.113). По величини православне заједнице, Великој Кикинди су најсличнији били Велики Бечкерек и Липова – са само неколико стотина житеља мање, 9.800 односно 9.394 (Точанац Радовић, Делић, 2024: 206).³¹ Пораст је на смени векова био мање интензиван, што суштински одговара општој демографској стагнацији забележеној почетком 19. века у највећем делу Европе. Уједначеним интензитетом наставио се пораст становника током целе прве половине 19. века, да би до 1880. године прешао у благо опадање (Зеремски, 1929: 386).

Графикон 3:

Развој становништва Велике Кикинде: 1777 – 1797. – 1822 – 1846/1847 – 1880. године³²

³¹ Наведени подаци пописа из 1822. године су приказани као рубрика „брачних парова“, али она заправо приказује укупан број православних становника.

³² Подаци за период после 1822. године дати су на основу шематизама за 1846/7. и 1880. годину, према наводима Илариона Зеремског (1929: 386).

Извори и литература

Дудић, 2024: В. Дудић, *Повеља цара Јосифа II из 1784. године Великокикиндском привилегованом дистрикту*, у: *Attendite – Гласник Историјског архива Кикинда*, 20, 23–25, Кикинда 2024.

Зеремски, 1929: И. Зеремски, *Бројно кретање српског народа у Војводини од 1848 до 1880 – II*, у: *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, III/3, 385–394, Нови Сад 1929.

Костић, 1923: М. Костић, *Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славеносрбија*, у: *Насеља и порекло становништва*, књ. 14, Београд 1923.

Крчмар, 2015: Ф. Крчмар, *Торонталска жупанија и њено наслеђе*, Зрењанин 2015.

Landais, 2023: В. Landais, *Nations, privilèges et ethnicité. Le Banat Habsbourgeois, un laboratoire politique aux confins de l'Europe éclairée*, Association Presses Universitaires de Strasbourg 2023.

Илић Мандић, 2020: Ј. Илић Мандић, *Банатска војна крајина (1764–1800)*, Београд 2020.

Илић Мандић, 2022: Ј. Илић Мандић, *Српске миграције у Западном Банату у 18. веку – између милитаризације и земљишног питања*, у: *Attendite – Гласник Историјског архива Кикинда*, 18, 61–76, Кикинда 2022.

Поповић, 1955: Д. Ј. Поповић, *Срби у Банату до краја осамнаестог века*, Београд 1955.

Стајић, 1950: В. Стајић, *Великокикиндски дистрикт 1776–1876*, Нови Сад 1950.

Schwiker, 1872: J. H. Schwiker, *Geschichte des Temeser Banats*, Pest 1872.

Пецињачки, 1982: С. Пецињачки, *Граничарска насеља Баната (1773–1810)*, I том, Нови Сад 1982.

Jordan, 1967: S. Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert*, München 1967.

Гавриловић, 1973: С. Гавриловић, *Привилегија Потиског дистрикта из 1751. године*, у: *Зборник МС за историју* 7, 119–123, Нови Сад 1973.

СБР, 2018: *Српски биографски речник*, том VII, 821, Нови Сад 2018.

Точанац Радовић – Делић, 2024: И. Точанац Радовић – Н. Делић, *Карловачка митрополија крајем 18. века и почетком 19. века – демографске прилике*, Београд 2024.

FROM THE FRONTIER UPPER COMPANIES TO THE CIVIL KIKINDA DISTRICT: LEGAL CONTINUITY AND SOCIAL TRANSITION

Summary: The Kikinda District was established in 1774 on the territory of ten villages in western Banat, whose inhabitants had previously held the status of *Land Miliz* (1753–1764) and *Illyrische Grenzer* (1764–1774). Moreover, the frontier tradition of these villages extended further into the past, to the time when their communities occupied the trenches of the Tisza and Mureş Military Frontier. This study aims to emphasize the continuity of the privileged status that the frontier community from the Tisza and Mureş carried with them to western Banat following the demobilization of the frontiers along these rivers (1751) and retained until the subsequent demobilization and the establishment of the Kikinda District in 1774.

The foundations of this privileged status, which encompassed significant autonomy in the administrative, economic, and social organization of the frontier settlements that were demobilized and transitioned to civilian status, were largely preserved in the founding charter of the Kikinda District and other imperial decrees. Drawing on the texts of various documents, we examined the legal dimensions of this privileged continuity and the pivotal role of the frontier tradition in shaping it. Particular attention was given to the autonomy guaranteed by the provisions for establishing civilian administration in the new administrative unit, formally referred to as the *privilegierte kaiserliche königliche Kikindaer Distrikt*. The preservation of legal-political autonomy, coupled with the socio-economic transition toward urban organization, played a significant role in the demographic growth and development of the marketplace of Velika Kikinda, the seat of the Kikinda District.

Keywords: Temeswarer Banat, Land militia, Illyrian border, Kikinda district, privileges, 18th century